

УДК 7.016.4:39(=161.2)(091)

Нікішенко Ю. І.

ОРНАМЕНТОВАНІ РЕЧІ В ТРАДИЦІЙНО-ПОБУТОВІЙ КУЛЬТУРІ УКРАЇНЦІВ: РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ

Статтю присвячено виокремленню питання функціонування орнаментованих речей у традиційно-побутовій культурі українців. Автор пропонує невеликий ретроспективний аналіз з метою пошуку ключових тенденцій, які б розкривали основні аспекти цієї проблеми в окремі періоди її формування.

Ключові слова: орнамент, річ, традиційно-побутова культура.

Традиційно-побутову культуру українського народу дослідники вивчають уже не одне десятиліття, і, попри це, залишається ще достатня кількість питань, які не просто варті уваги, але й можуть стати джерелом для розкриття тих аспектів функціонування культури повсякдення українського народу, які поки що перебувають певною мірою на периферії наукових інтересів як етнологів, так і культурологів. Результатом цих досліджень є солідний корпус текстів, присвячених різним аспектам формування та розвитку як традиційно-побутової культури в цілому, так і її окремих складових. Дещо було досліджено більш детально, деяким складовим культури було приділено менше уваги.

Однією з таких складових культури українців, які потребують ґрунтовнішого дослідження, на нашу думку, є річ. Її статус, особливості функціонування тощо поки що не стали предметом фундаментальних досліджень, тоді як речі супроводжують людину протягом усього її життя і культурна традиція формує сталі й багатоврівневі зв'язки людини з річчю.

Річ у цілому достатньо добре досліджена культурологами, і не лише ними, можна навести достатню кількість праць, присвячених цій темі (наприклад [9]). Ми пропонуємо звернути увагу саме на речі в традиційно-побутовій культурі українців, оскільки ця проблема поки що не є серед провідних у вітчизняній

гуманітарній науці. Зазвичай етнологи говорять загалом про матеріальну культуру або окремі її складові, не пов'язуючи свої дослідження з вивчення речі як такої. Те ж саме можна сказати щодо тематики крос-культурних досліджень, які б вивчали статус та функції окремих груп речей, і це при тому, що, скажімо, на рівні мистецтвознавчих та етномистецтвознавчих досліджень ми маємо значну кількість ґрунтовних праць, присвячених окремим напрямкам народного ремесла і, відповідно, історії речей [1; 3; 6]. Напевно, винятком будуть вишиті речі та іграшки, які досліджені не лише як складова народного мистецтва, але і як частина знакової системи [2; 4; 7; 8].

Функціонування речі в традиційно-побутовій культурі загалом – тема актуальна в наш час, оскільки швидкі урбанізаційні процеси, трансформаційні процеси в культурних традиціях призводять до змін в окремих складових народної культури. Зокрема, це стосується і статусу речі як окремої категорії культури.

Ми пропонуємо звернутися до цієї проблеми, але, оскільки ця тема занадто широка, обрати для прикладу орнаментовані речі, тому що вони є невід'ємною складовою побуту українців, включаючи й сьогодення, крім того, подібний аналіз дає нам можливість подивитися під іншим кутом зору на співіснування в традиційно-побутовій культурі українців двох важливих знакових

систем – речі та орнаменту. Звісно, такий матеріал також достатньо обширний, тому виклад його подекуди матиме схематичний характер, але нас передовсім цікавить саме спроба побудови структури аналізу особливості функціонування орнаментованих предметів і можливого ретроспективного огляду. Одразу зазначимо, що в матеріалі, який буде наведено нижче, ми практично не торкатимемось дизайнерської складової речі, тобто мова не йтиме про форму, спосіб виготовлення, матеріали, з яких зроблено річ. Ми будемо згадувати про це за можливості, але це не буде ключовою для нас темою. Ми плануємо зосередитись на взаємодії орнаменту й речі як такої, вважаючи, що на цьому етапі цього буде цілком достатньо.

Насамперед зазначимо, що в цілому річ у традиційному суспільстві була значною цінністю. Її виготовлення займало певний час, на неї йшла певна кількість витратного матеріалу, процес виготовлення часто сприймався як аналог створення світу. Зокрема, про те, що річ у будь-якому випадку була цінністю, свідчить стала традиція використання значної частини вжиткових предметів до останнього, за можливості потім окремо використовуючи вцілілі частини. Відповідно, така річ могла бути позитивною чи негативною, несла власну семантику, що могла мати не один, а кілька рівнів. Тому вже віддавна річ практично нерозривно пов'язана з орнаментом, який її супроводжує.

Орнамент, супроводжуючи річ, формував одразу кілька рівнів її знаковості. З одного боку, він формував естетичну складову у стосунках людини і речі, надаючи останній привабливого вигляду. З другого – створював комплекс інформації, за якою можна було визначити не лише суто утилітарні функції цього предмета, але і його статус у контексті світоглядної системи, приміром, його знакові функції тощо.

Розглянемо, у який спосіб це могло бути реалізовано. Почнемо зі знакових функцій, за які міг відповідати орнамент. Їх виділяють достатньо, подивимось, які з них передовсім могли входити до зв'язку орнаменту й речі. Спершу дослідимо етнознакову функцію. Вона достатньо важлива, коли йдеться про орнамент, і цілком вірогідно, що у віддалену добу будь-який орнаментований предмет у той чи інший спосіб свідчив про приналежність свого господаря чи виробника до певної етнічної групи. На XIX ст. в українській традиції етнознакова функція орнаменту найкраще простежується у вишивках на одязі. Це стосується передовсім сорочок як досить стійкої складової традиційного вбрання.

Орнамент міг виступати покажчиком регіону походження. Цей аспект зберігся значно краще, причому в різних напрямках декоративно-вжиткового мистецтва. Ми можемо згадати, приміром, кераміку, художню тканину, включаючи килими, одяг, різьблення по дереву. Скрізь можна виокремити регіональні особливості орнаментальних композицій, використання певних мотивів, колориту тощо. Ці традиції простежуються й досі, попри те, що в ремісничі канони поступово проникали запозичення, певну роль відіграла навіть мода, а останнім часом активно втручаються тенденції професійної художньої творчості зі схильністю до гри та імпровізації.

Ще одна функція – розрізнення предметів за призначенням на власне вжиткові та такі, що слугували або декоративними, або використовувались лише на свята. Тобто за кількістю орнаменту (чи загалом його наявністю або відсутністю) можна було визначити статус кожної речі в господарстві та її функції. Святкові, обрядові та декоративні предмети зазвичай орнаментувалися набагато пишніше, ніж ті, що використовувалися в будні. Прикладів цього можна навести безліч, оскільки такі традиції простежуються практично у всіх складових декоративно-прикладного мистецтва, починаючи від вишивки та художньої тканини і закінчуючи транспортними засобами.

Звісно, орнамент як семіотична складова традиційно-побутової культури входив не лише до подібних інформативних систем, але й відповідав за збереження та передачу сакральної інформації, виступаючи оберегом. Тому в цьому контексті він міг бути оберегом, виконуючи апотропейну функцію, міг бути певною магічною формулою. Це дослідники зазначали неодноразово. Зокрема, це стосується орнаментів вишивок на одязі та рушниках, різьблених ужиткових речах, різьблених архітектурних деталях, розписах житла. Річ завдяки орнаменту також набувала певних магічних функцій, перетворюючись на захисника людини.

Навіть на такій кількості прикладів ми бачимо, що нанесення орнаменту на речі в традиційному суспільстві було зумовлене багатьма чинниками й регламентувалося цілою низкою традицій. У кожному випадку обиралися певні мотиви, що поєднувалися в певні композиції і розміщувалися на речі в чітко визначених місцях. У такий спосіб людина організовувала та систематизувала свої зв'язки зі світом речей, позначаючи та називаючи їх за допомогою орнаменту, а також формувала систему співіснування

самих речей у повсякденному побуті та світоглядній сфері.

Звісно, такий порядок не був усталений раз і назавжди, оскільки, попри свою консервативність, традиційно-побутова культура не могла існувати, уникаючи певних змін, інновацій та трансформаційних процесів. Канонічність окремих її складових не означала, що вони не зазнають певних змін, хай навіть ці зміни відбуватимуться повільно. За даними етнографів, дослідників народного ремесла, етномистецтвознавців, ці процеси тривали постійно, але активізувалися помітніше у XIX ст. Це стосувалося й ремесла (умовно масового виробництва) і виробів, виготовлених удома домашніми майстрами.

Зміни торкнулися різних проявів співіснування орнаменту й речі, а також і функціонування орнаментованих речей у цілому. З одного боку, поява нових форм ужиткових речей – від робочого реманенту до інтер'єрних предметів та одягу, з другого – певні зміни простежуються і в орнаментах. Причому це стосується більшості характеристик, притаманних традиційним українським орнаментам. Найімовірніше, подібні процеси почалися раніше, але в XIX ст. вони вже фіксуються достатньо чітко. У цей же час ми можемо спостерігати появу нових тенденцій у стосунках «людина–річ» у традиційному суспільстві.

На нашу думку, причини таких змін лежать у площині трансформацій, що відбувалися в соціальній структурі та різних сферах повсякденного життя традиційного суспільства. З одного боку, це поступовий розпад патріархального устрою та складання нових відносин у родині та спільноті, з другого – активізація контактів з містом та формування нових тенденцій у традиційних видах ремесла, яке поступово почало витіснятися на периферію ринку товарами масового виробництва. У таких умовах можна спостерігати поступові зміни у ставленні до речей та у функціонуванні системи зв'язків «людина–річ», що, зокрема, проявилось і в окремих аспектах сприйняття орнаментованих речей.

Зокрема, що стосується саме останнього, то одним із чинників подібних процесів стають зміни у функціях орнаменту. Він усе більше виступає як декоративна, естетична складова. Тому орнаментовані речі починають частіше сприйматися саме як декоративний елемент, коли йдеться, приміром, про інтер'єр. Так само більше декоративною, ніж знаковою складовою орнамент стає і для вишитого одягу, зокрема сорочки. Це простежується на прикладі

швидкого розповсюдження центральними, а пізніше й іншими регіонами України квітково-букетних мотивів, що були скопійовані з обгортки від мила, яке виробляла компанія «Брокер», і дістали відповідну назву в етнографів та етномистецтвознавців – «бокери».

Крім того, можна спостерігати також, як відбуваються зміни в правилах та принципах нанесення орнаменту на речі. Ні, орнамент не зникає – можна навіть сказати, що він виявляє активнішу присутність, якщо можна так висловитись. Але поступово розмиваються межі канонів у використанні певних орнаментів та орнаментальних композицій. Також виникає тенденція до поширення одних і тих самих орнаментів у різних складових декоративно-прикладного мистецтва. Крім того, важливим критерієм змін можна назвати звертання професійних художників до традиційних ремесел. Для них дотримання канонів у використанні орнаментів уже не є обов'язковим, так само, як і орнаментована річ є передовсім декоративною, а не ужитковою, вона не несе такої кількості інформації, як для представника традиційного суспільства.

Тобто можна припустити, що включення професійних митців у процес створення орнаментованих речей сприяло трансформації їхнього сприйняття, орнаментовані речі, справді, все частіше перетворюються саме на декоративні. Більше того, коли йдеться про міську культуру, то стосовно орнаментованих предметів їхня декоративна функція виходить на перше місце набагато швидше й активніше, ніж у сільській. Варто також зазначити, що саме в умовах міста та приміської зони формуються підприємства з масового виробництва вже безпосередньо декоративних предметів, прикрашених традиційним орнаментом.

Цю тенденцію ми можемо спостерігати і впродовж усього XX ст. Зокрема, на ставлення до орнаментованих речей починає впливати мода: періодично популярність окремих груп то зростає, то, навпаки, знижується. Це стосується й одягу, і інтер'єрних предметів, і вжиткових речей. Так, у вишивці формуються нові тенденції на основі класичних регіональних традицій. Приміром, вишивка на одязі, з одного боку, зберігає класичні традиції, якщо йдеться про сорочку, але водночас з'являється достатня кількість авторських або, як зараз прийнято говорити, дизайнерських речей. Вони за кроєм не відповідали народним традиціям, але під час їхнього виготовлення використовувались інваріанти народних орнаментів.

Також з'являється сувенірне виробництво, яке традиції народних орнаментованих речей почало ставити на потік, уніфікуючи та схематизуючи народні орнаментальні традиції, а подекуди втручаючись у них і формуючи власні підходи до їх використання. Фактично, виробництво сувенірів уже виходить за рамки традиційного ремесла, включаючись у процеси масового виробництва, утім, до цього процесу активно долучаються й майстри, що працюють у традиційних техніках, і ремісничі осередки. У цьому випадку сам орнаментований предмет уже належить до суто декоративних, більше того – його функції не лише декоративні, але й репрезентативні, тобто така річ своїм орнаментом має засвідчувати своє українське походження. Тобто важливим фактором є не використані мотиви та їхня композиція, а наявність орнаменту як такого, а вже сам орнамент у цьому разі ми позиціонуємо як фактор українськості.

Інакше кажучи, коли йдеться про сувенірну чи подарункову продукцію, то орнаментований предмет розглядається не лише як декоративний, але і як такий, що несе певну етнічну інформацію, причому це орієнтовано не на розпізнавання за принципом «свій-чужий», а на

позначення місця походження речі та на формування певного образу країни, звідки ця орнаментована річ прибула.

Підсумовуючи цей короткий огляд, можемо сказати, що за останні двісті років у функціях орнаментованих речей у культурних традиціях населення України відбулися певні зміни. Річ сама по собі починає сприйматися дещо інакше, те ж саме стосується і речі орнаментованої. Поступово її етнознакові, оберегові та ще деякі функції відходять на задній план, поступаючись місцем функціям естетичним, орнаментовані предмети стають передовсім декоративними. На їхнє використання в різних сферах побуту починає активно впливати мода, а не культурна традиція. Зрештою, що цікаво, етнознакова функція до орнаментованих речей повертається, але вже дещо в іншому форматі, коли річ виступає як пам'ятний предмет, сувенір, подарунок.

Звісно, у такому невеликому матеріалі розкрити подібну тему повністю неможливо, оскільки вона зачіпає різні аспекти функціонування як народної культури в цілому, так і її окремих складників зокрема. Тому цей напрям буде продовжено, питання матиме своїх дослідників.

Список літератури

1. Бондарчик В. К. Полесьє. Матеріальна культура / В. К. Бондарчик, И. Н. Браим, Н. И. Бураковская. – К. : Наук. думка, 1988. – 448 с.
2. Герус Л. Українська народна іграшка / Л. Герус. – Львів : Інститут народознавства НАН України, 2004. – 263 с.
3. Карымива С. М. Особенности бытия вещи в традиционной культуре : автореф. дис. ... канд. филос. наук / С. М. Карымива. – Барнаул, 2010. – 26 с.
4. Китова С. Полотняний літопис України / С. Китова. – Черкаси : Брама, 2003. – 224 с.
5. Корнев В. В. Вещи нашего времени: элементы повседневности / В. В. Корнев. – Барнаул : Изд-во Алт. ун-та, 2010. – 224 с.
6. Липс Ю. Происхождение вещей. Из истории культуры человечества / Ю. Липс. – М. : Русич-М, 2001. – 506 с.
7. Найден О. Українська народна іграшка. Історія. Семантика. Образна своєрідність. Функціональні особливості / О. Найден. – К. : АртЕк, 1999. – 255 с.
8. Ніколаєва Т. Історія українського костюма / Т. Ніколаєва. – К. : Либідь, 1996. – 176 с.
9. Райбекас А. Я. Категории вещь, свойство, отношение / А. Я. Райбекас. – Красноярск : Красноярский государственный университет, 2000. – 140 с.

J. Nikishenko

THE ORNAMENTED THINGS IN THE UKRAINIAN TRADITIONAL CULTURE: RETROSPECTIVE ANALYSES

This article is devoted to the question of the functions of ornamented things in the traditional Ukrainian culture.

Keywords: thing, ornament, traditional culture.

Матеріал надійшов 03.04.2015